

М.П. Оленковський

ПІВНІЧНОПРИАЗОВСЬКА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Обґрунтовано виділення нової пізньопалеолітичної культури на півдні України. Розглянуто її походження, культурно-історичний розвиток, періодизацію та хронологію. Подано опис пам'яток цієї культури та проаналізовано археологічний матеріал.

Від самого відкриття пізньопалеолітичних пам'яток у Північному Причорномор'ї та початку їх дослідження виникли складнощі щодо визначення культурної належності цих пам'яток. Було і намагання об'єднати останні в широкую степову культурну спільноту¹, і визнання відсутності культурної єдності усіх наявних пам'яток², і виділення за кожною окремою пам'яткою певної археологічної культури та визнання абсолютної строкатості пізнього палеоліту згаданого регіону³. Проте, незважаючи на часткову помилковість усіх цих ідей, навряд чи їх авторам можна закинути великі претензії. Без сумніву, помилковість ґрунтується передусім на вельми обмеженій джерелознавчій того часу. Кардинально змінилася ситуація стосовно досліджень пізнього палеоліту степів Північного Причорномор'я за останні два десятиліття. Багаторазово збільшилась кількість відкритих та досліджених пам'яток, дослідженнями охоплено практично усі регіони Північного Причорномор'я.

І якщо для пам'яток ранньої пори пізнього палеоліту цього регіону, які все ще досить нечисленні, залишається проблема їх культурної індивідуальності (саме через їх нечисленність), то для пам'яток середньої пори пізнього палеоліту вже є реальна можливість обґрунтованого їх об'єднання в археологічні культури або включення в культури суміжних регіонів, які вже виділено. Ще більші перспективи для культурно-історичних висновків дає заключна пора пізнього палеоліту. Із збільшенням кількості досліджених пам'яток культурна строкатість зменшується. Стають все більш явними культурно-історичні процеси, що відбувалися у Північному Причорномор'ї. Обґрунтовано виділення кількох археологічних культур, що базується на достатній кількості пам'яток, у тому числі стратифікованих й добре досліджених стоянок.

Однією з культур заключної пори пізнього палеоліту є виділена автором у 1994 р. північноприазовська археологічна культура⁴. До неї віднесено такі пам'ятки: Капустяна балка, Сомова балка, Федорівка (нижній шар), Федорівка (верхній шар), Каштаєва балка, Солоне озеро IXа, Веливальська балка, Лиса гора, Канцерка II (рис. 1). Не виключено, що до цієї культури належали ще дві пам'ятки — другий або третій культурні горизонти Ямбурга, на що вказує колекція з підйомного матеріалу, та горизонт V стоянки Балка Дубова⁵. Втім довести це неможливо через загибель матеріалів зазначених стоянок. Основними пам'ятками північноприазовської культури є стоянки Федорівка, Каштаєва балка, Солоне озеро IX та місцезнаходження Капустяна балка, Сомова балка, які надали дуже виразні комплекси з численним археологічним матеріалом. У табл. 1—4 наведено типолого-статистичні показники крем'яного інвентарю згаданих пам'яток.

Стоянка Федорівка — двошарова пам'ятка. Складається з двох однокультурних різночасових стоянок. Відкрито О.О. Кроговою у 1972 р. Знаходиться біля с. Федорівка Володарського р-ну Донецької обл., на правому березі р. Каратиш (рис. 1).

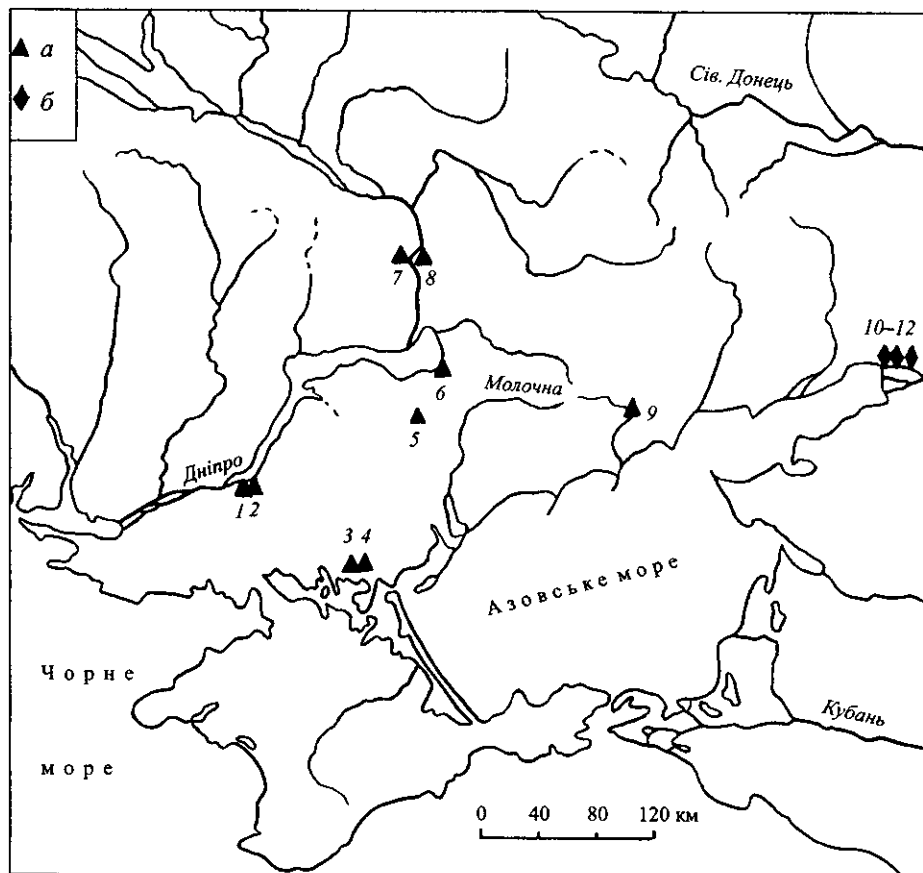

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток: а — північноприазовська культура; б — кам'янобалківська культура; 1 — Сомова балка; 2 — Веливальська балка; 3 — Солоне озеро ІХа; 4 — Солоне озеро ІХ; 5 — Каштаєва балка; 6 — Лиса гора; 7 — Канцерка ІІ; 8 — Капустяна балка; 9 — Федорівка; 10—12 — Кам'яна балка І, ІІ, Третій мис

Досліджувалась з 1980 по 1985 р. Розкопками досліджено загальну площу 150 м². Подальший опис поданий за О.О. Кротовою⁶.

Нижній шар завтовшки 15—20 см залягає у лесоподібному жовтувато-палевому суглинку на глибині 2,3—2,4 м; досліджений на площі 60 м². Виявлено вогнище та кілька скупчень крем'яного інвентарю. Фауністичні залишки нечисленні й невиразні. Визначено тільки один зуб бика. Колекцію характеризують нуклеуси та їх фрагменти (6 екз.), заготовки (1232), відходи виробництва (1418) та знаряддя з вторинною обробкою (176 екз.) — усього 2831 виріб. Знаряддя з вторинною обробкою представлено скребками, різцями, пластинками та мікропластинками з притупленим краєм, вістрями з притупленим краєм, пластинками із скошеним кінцем, виробами з виїмками, проколами, пластинками та відщепами з ретушшю, фрагментами знарядь (табл. 1). Серед скребків (табл. 2) переважають вироби, виготовлені на пластинчастих відщепках. Трапляються скошені й пряморетушні скребки. Серед різців (табл. 3) переважають бічні, досить численні кутові. Поодинокі — серединні та комбіновані подвійні вироби. Найважливіші культурно-визначальні знаряддя являють собою вістря, пластинки та мікропластинки з притупленим краєм (табл. 4), передусім з ретушованими кінцями. Знайдено 9 «чотирикутників», 5 «трикутників» та 3 так звані рибки.

Верхній шар Федорівки досліджено на площі 96 м². Його товщина 10—15 см, залягає на глибині 1,9—2,0 м у лесоподібному жовтувато-палевому суглинку. Археологічний матеріал концентрувався у двох скупченнях з внутрішніми мікроскупченнями. Прослідковано сліди вогнища. Крем'яний інвентар вельми численний — 2753 вироби. Складається з нуклеусів та їх фрагментів (33 екз.), заготовок (1625), відходів виробництва (1836) та виробів з вторинною обробкою (2790 екз.). Серед 14 нукле-

Таблиця 1. Співвідношення груп виробів з вторинною обробкою

Вироби	Капустяна балка		Каштаєва балка		Федорівка, нижній шар		Сомова балка		Федорівка, верхній шар		Солоне озеро IX, нижній шар	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Скребки	66	26,9	31	17,6	26	14,8	63	19,0	62	22,2	53	28,6
Різці	102	41,6	28	15,6	35	19,9	47	14,2	34	12,2	21	11,6
Вістря, мікрівістря, пластинки, мікропластинки з пригупленим краєм	26	10,7	71	40,3	57	32,4	24	7,2	96	34,4	31	16,8
Мікропластинки ретушовані	—	—	3	1,8	6	3,4	4	1,2	8	2,9	10	5,4
Трапелі, трапецієподібні	2	0,8	1	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—
Долотоподібні знаряддя	4	1,6	?	—	—	—	77	23,2	1	0,3	3	1,6
Стамески	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	2,7
Проколки, свердла	2	0,8	8	4,5	2	1,1	4	1,2	4	1,4	2	1,1
Пластинки та відщепи з ввімками	—	—	1	0,6	10	5,7	5	1,5	8	2,9	7	3,8
Пластинки та мікропластинки з поперечною ретушією або скошеним кінцем	9	3,7	1	0,6	4	2,3	5	1,5	10	3,6	16	8,6
Скребла, скреблоголібні	—	—	1	0,6	—	—	2	0,6	—	—	—	—
Зубчасті знаряддя	—	—	2	1,2	—	—	1	0,3	—	—	—	—
Комбіновані знаряддя	5	2,0	2	1,2	—	—	3	0,9	+	*	2	1,1
Пластинки з ретушією	8	3,3	17	9,6	30	17	49	14,7	53	19,0	18	9,6
Відщепи та крайові сколи з ретушією	19	7,8	10	5,8	—	—	43	13,0	—	—	15	8,1
Інші знаряддя	2	0,8	—	—	6	3,4	5	1,5	3	1,1	1	0,5
Р а з о м	245	100,0	176	100,0	176	100,0	332	100,0	279	100,0	185	100,0

* Враховано у графах «Скребки», «Різці».

Таблиця 2. Співвідношення типів скребків

Вироби	Капустяна балка		Каштаєва балка		Федорівка, нижній шар		Сомова балка		Федорівка, верхній шар		Солоне озеро ІХ, нижній шар	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Кінцеві на пластнах	19	28,8	12	38,7	22	84,7	19	30,2	45	72,6	18	34,0
Кінцеві на відщеплах	24	36,4	11	35,5	—	—	25	39,7	—	—	19	35,0
Кінцеві на крайових сколах	1	1,5	1	3,2	1	3,8	4	6,3	2	3,2	4	7,5
Подвійні	8	12,1	2	6,5	1	3,8	5	7,9	10	16,1	8	15,1
Підокруглі	3	4,5	2	6,5	—	—	—	—	—	—	1	1,9
«З носиком»	2	3,0	—	—	—	—	4	6,3	—	—	1	1,9
Стрілясті	—	—	—	—	—	—	1	1,6	—	—	1	1,9
На відщеплах	6	9,2	3	9,6	2	7,7	3	4,8	4	6,5	2	3,8
Бічні	3	4,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Уламки лез скребків	—	—	—	—	—	—	2	3,2	1	1,6	—	—
Р а з о м	66	100,0	31	100,0	26	100,0	63	100,0	62	100,0	53	100,0

Таблиця 3. Співвідношення типів різців

Вироби	Капустяна балка		Каштаєва балка		Федорівка, нижній шар		Сомова балка		Федорівка, верхній шар		Солоне озеро ІХ, нижній шар	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Серединні	17	16,7	9	32,1	3	8,6	10	21,3	11	32,3	2	9,1
Бічні	43	42,1	10	35,8	21	60,0	13	27,7	16	47,0	8	36,4
Кутові	14	13,7	2	7,1	10	28,6	13	27,7	3	9,0	3	13,6
Поперечні	2	2,0	—	—	—	—	1	2,1	—	—	1	4,5
Подвійні	24	23,5	7	25,0	1	2,8	8	17,0	4	11,7	7	31,9
Потрійні	1	1,0	—	—	—	—	2	4,2	—	—	—	—
Невизначені уламки	1	1,0	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4,5
Р а з о м	102	100,0	28	100,0	35	100,0	47	100,0	34	100,0	22	100,0

Таблиця 4. Співвідношення типів вістер, мікровістер, пластинок, мікропластинок з притупленням краєм

Вироби	Капустяна балка		Каштаєва балка		Федорівка, нижній шар		Сомова балка		Федорівка, верхній шар		Солоне озеро IX, нижній шар	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Вістря та мікровістря з притупленням краєм	7	26,9	17	24,3	8	14,0	10	41,7	18	18,8	6	19,4
з прямою спинкою	3	42,9	7	41,2	+	+	4	40,0	+	+	2	33,3
з випуклою спинкою	3	42,9	8	47,0	+	+	6	60,0	+	+	2	33,3
наскісні	—	—	2	11,8	—	—	—	—	—	—	1	16,7
голкоподібні з двома притупленнями краями	1	14,2	—	—	—	—	—	—	—	—	1	16,7
Пластинки та мікропластинки з притупленням краєм	19	73,1	53	75,7	49	86,0	14	58,3	78	81,2	25	80,6
з одним притупленням краєм	9	47,4	43	81,1	32	65,3	7	50,0	52	66,6	6	24,0
з двома притупленнями краями	2	10,5	—	—	—	—	1	7,1	—	—	—	—
з ретушованими кінцями	8	42,1	10	18,9	17	34,7	6	42,9	26	33,4	19	76,0
Р а з о м	26	100,0	70	100,0	57	100,0	24	100,0	96	100,0	31	100,0

усів: 8 призматичних, 2 конічні та 3 торцеві. Вироби з вторинною обробкою різноманітні (табл. 1). Серед скребків (табл. 2) найбільш масові — на невеликих відщеплах та вкорочених пластинах. Значна їх частина — високі. Виділено групу подвійних скребків, що мають як видовжені, так і вкорочені форми. Серед різців (табл. 3) переважають бічні, багато серединних. Значно менше кутових та подвійних комбінованих. Виразна й численна група пластинок та мікропластинок з притупленим краєм (табл. 4). Багато виробів з ретушованими кінцями — «прямокутники» та «трикутники». Вістря та мікровістря з притупленим краєм (табл. 4) нечисленні, виготовлені як на мікропластинках, так і на вузьких, але масивних пластинках. Трапляються вироби і з прямою, і з випуклою спинками. Поодинокі в колекції — вироби з виїмками, проколки, долотоподібні знаряддя.

О.О. Кротова віднесла обидві культурні шари до кам'янобалківської культури з виділенням федорівського локального варіанта⁷. Датування пам'ятки Кротовою О.О. визначено кінцем другого періоду її схеми, що обмежується рамками 21—16 тис. років⁸.

Стоянка Каштаєва балка знаходиться біля с. Показне Михайлівського р-ну Запорізької обл. (рис. 1). Відкрито Б.В. Михайловим у 1975 р. Пов'язана з берегом балки Каштаєвої, або подом, в якій вона впадає⁹. Пам'ятку досліджено розкопками Б.Д. Михайлова на площі 174 м². Матеріал залягав на глибині 0,6—0,85 м у верхній частині світло-жовтого суглинку та в нижній частині зеленкувато-сірого суглинку, який його перекривав¹⁰. Польові спостереження автора розкопок та обкатаність крем'яного матеріалу дозволяють беззаперечно стверджувати про зруйнування культурного шару, найкоріше в один з пльовіальних етапів наприкінці плейстоцену.

Колекція крем'яних виробів налічує 4061 екз. Частина матеріалу, що збереглася, вивчена й результати дослідження достатньо повно опубліковано автором¹¹. Нуклеуси різноманітні. Підрозділяються на 9 призматичних одноплощадкових, 8 призматичних двоплощадкових, 1 триплощадковий, 3 торцеві, 2 підконусоподібні, 3 підрадіальні, 11 вторинних ядрищ. Набір виробів з вторинною обробкою виразно структурований (табл. 1). Скребки виготовлено на пластинах (12 екз.), відщеплах (17 екз.) та краєвих сколах (2 екз.). Різці виготовлено на пластинах (17 екз.) та відщеплах (17 екз.). Типологію скребок та різців подано в табл. 2 і 3. Великою серією репрезентовані знаряддя з притупленим краєм (табл. 4), з виразними групами серед них вістер і мікрівістер з вигнутою спинкою та пластинок і мікропластинок з ретушованими кінцями. Описано симетричну трапецію на відносно масивній пластинці. Вона має таку саму інтенсивну патинізацію, як й усі інші знахідки. Її зв'язок із комплексом стоянки викликає сумніви, але не може бути виключеним.

Стоянку Солоне озеро IX відкрито (1989) та досліджено розкопками (1990, 1991) автором¹². Вона знаходиться в 1,2 км на південний захід від с. Сивашівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. (рис. 1). Розташована на північному березі великої подової долини. Пам'ятка двошарова. Верхній пізньопалеолітичний культурний шар залягає в горизонті бурого суглинку. Матеріал нечисленний. Культурну належність стоянки не визначено.

Стоянка нижнього культурного шару залягає у прошарку замуленого піску (горизонт давнього пляжу) на глибині 2,06—2,16 м. Досліджена на площі 41 м². Колекція крем'яних знахідок налічує 1605 виробів. Нуклеуси виразні (21 екз.). Абсолютно переважають призматичні — 4 одноплощадкові, 9 двоплощадкових, 2 триплощадкові. Трапляються також 1 торцевий, 1 підконусоподібний, 2 амфорні, 2 вторинні ядрища. Вироби з вторинною обробкою налічують 185 екземплярів. З пластинок виготовлено 81 закінчене знаряддя, з мікропластинок — 34, з відщепів — 65, з крайових сколів — 4, з різцевого сколу — 1. Розподіл за категоріями знарядь наведено в табл. 1. Скребки (табл. 2) — найчисленніша виразна категорія знарядь цього комплексу. Особливо виділяються подвійні скребки. Три з них виготовлено на пластинах та пластинчастих відщеплах, п'ять — на відщеплах. Усі короткі, 3 — високої форми. У 3 подвійних скребоків одне з лез скошене. Різців менше, ніж скребоків (табл. 3): 13 — на пластинах, 9 — на відщеплах. Колекція виробів з притупленим краєм налічує 31 знаряддя (табл. 4). Підрозділяється на 2 вістря та 4 мікрівістря з притупленим краєм, 8 пластинок та 17 мікропластинок з притупленим краєм. Абсолютна більшість пластинок та мікропластинок з притупленим краєм мають ретушовані кінці. Показовими у цьому комплексі є долотоподібні знаряддя та стамески. Окрім колекції крем'яних виробів знайдено відбійник з щільного пісковика, уламки абразивних знарядь з гнейсу та пісковика, шматки фіолетової вохри (один зі сточеними поверхнями), підвіски з морських черепашок. Osteологічний матеріал налічує 1052 знахідки. В абсолютній більшості це дрібні уламки кісток та фрагменти емалі зубів тварин. За визначенням О.П. Серкєрської, вони належать двом видам — коню й бізону.

Місцезнаходження Капустяна Балка відкрито у 1952 р. О.В. Бодянським. Додаткові дослідження, зі збором підйомного матеріалу, здійснено на початку 1980-х років Д.Ю. Нужним. Знаходиться на лівому мисі балки Капустяної, біля с. Петрове-Свистунове Вільнянського р-ну Запорізької обл. (рис. 1). Археологічну колекцію зі зборів О.В. Бодянського вже опубліковано О.В. Тубольцевим¹³. Проте вивчення її автором й отримання при цьому деяко інших типолого-статистичних показників змушують навести отриманий повний цифровий склад знахідок.

Ці збори налічують 706 крем'яних виробів. Типологічно колекція розподіляється на 1 уламок жовна, 29 нуклеусів, 2 сколи оновлення площадок нуклеусів, 270 пластинок та їх фрагментів, 5 мікропластинок, 141 відщеп, 8 крайових сколів, 17 різцевих сколів, 233 вироби з вторинною обробкою. Нуклеуси виразні, усі зі скошеними площадками. Складаються з 9 одноплощадкових призматичних, 17 двоплощадкових підпризматичних, 1 торцевого одноплощадкового, 1 торцевого двоплощадкового, вторинного ядрища на відщепі. Знаряддя з вторинною обробкою численні й типологічно показові (табл. 1—4). Підрозділяються на 62 скребки, 97 різців, 5 вістер з притупленим краєм, 2 мікрівістря з притупленим краєм, 10 пластинок та 7 мікропластинок з притупленим краєм, 2 трапеції, 4 долотоподібні знаряддя, вістря, проколку, 8 пластинок зі скошеним кінцем, пластинку з поперечною ретушкою, 4 скреб-

ки-різці, скребок-вістря, 8 пластинок з ретушшо, 19 відщепів з ретушшо, кресальний кремій історичного часу. Кілька знахідок вірогідно складають пізнішу (мезолітичну) домішку до основного (пізньопалеолітичного) комплексу. Це, можливо, трапеції, кілька мініатюрних скребків, пластинок, різців.

Д.Ю. Нужним зібрано 106 крем'яних виробів. Склад їх внаслідок невідбіркових зборів дещо інший: 69 відщепів, 21 пластинка, 6 різцевих сколів, 10 знарядь з вторинною обробкою — 4 скребки, 3 різці, мікропластинка з притупленим краєм та ретушованими кінцями, уламок пластинки з притупленим краєм, уламок знаряддя з дугоподібною ретушованою спинкою¹⁴.

З попередніми культурно-історичними визначеннями Капустяної балки автор погодитися не може. Так, Д.Ю. Нужний убачав, що зібрана ним колекція близька до матеріалів Осокорівки I (3-в горизонт)¹⁵. О.В. Тубольцев зазначав, що матеріал зі зборів О.В. Бодяньського поєднує в собі риси, що наближають її до Вороної I та Підпоріжного II й «... за характером крем'яних виробів колекція займає проміжне місце між такими пам'ятками Надпоріжжя, як Підпоріжний II та Сурський острів V»¹⁶. Автор вважає усі зазначені пам'ятки різнокультурними: Осокорівка I (3-в горизонт) та Ворона I належать до осокорівської культури; Підпоріжний II — як більш рання пам'ятка — до пізньогравецької культури; Сурський острів V — пізніше специфічне місцезнаходження.

Місцезнаходження Сомова балка відкрито В.Н. Станко у 1968 р.¹⁷. Подальші дослідження проводились автором. Пам'ятка знаходиться біля с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл., на мисі, що утворений берегом Дніпра та правим берегом балки Сомової (рис. 1). Роботами встановлено, що стоянку повністю зруйновано водосховищем. Археологічна колекція достатньо повно опублікована автором¹⁸. Вироби з вторинною обробкою (табл. 1) численні (332 екз.). скребки виготовлено на пластинах (26 екз.), відщеплах (35 екз.) та крайових сколах (2 екз.). Вони типологічно різноманітні (табл. 2). Різці кількісно поступаються скребкам — 28 на пластинках, 17 на відщеплах, 1 на крайовому сколі. Типологічно теж різноманітні (табл. 3). Специфіка цієї пам'ятки — кількісне переважання долотоподібних знарядь щодо інших категорій знарядь з вторинною обробкою¹⁹. Серед вістер (8 екз.) та мікрівістер (2 екз.) з притупленим краєм багато знарядь з випуклою спинкою (табл. 4). Майже у половині пластинок (6 екз.) та мікропластинок (8 екз.) з притупленим краєм — ретушовані кінці (табл. 4).

Археологічні колекції пам'яток Солоне озеро IXa²⁰, Веливальська балка²¹, Лиса гора²² та Канцерка II²³ відносно невеликі, але достатньо виразні для віднесення їх до північноприазовської культури.

Аналіз археологічних колекцій зазначених пам'яток дозволяє стверджувати їх однокультурність. З погляду автора, північноприазовська культура характеризується двома хронологічними варіантами. До раннього етапу можуть бути віднесені пам'ятки Капустяна балка (рис. 2), Каштаєва балка (рис. 3), Сомова балка (рис. 4), нижній шар Федорівки, Веливальська балка, Лиса гора; до пізнього етапу — верхній шар Солоного озера IXa.

Серед пам'яток цієї культури немає довготривалих, у тому числі й з багаторазовим сезонним заселенням. Для комплексів знахідок цього кола пам'яток властиві: близька кількісна пропорція між скребками та різцями у ранніх комплексах та переважання скребків — у пізніх; наявність серед різців і серединних, і бічних, і куткових, з деяким переважанням бічних; високий відсоток подвійних різців; значна пропорція серед скребків подвійних знарядь; обов'язкова наявність вістер з вигнутою спинкою та типу федермесер; високий відсоток пластинок та мікропластинок з притупленим краєм та зрізаними кінцями (у тому числі гостроскошеними); наявність долотоподібних знарядь та стамесок.

Північноприазовська археологічна культура, виділена для Лівобережної Південної України, є, без сумніву, подальшим етапом розвитку нижньодонської кам'янобалківської культури.

Стоянки кам'янобалківської культури характеризуються відносно довготривалою сезонністю заселення. Від пам'яток північноприазовської культури їх відрізняють такі показові елементи. Техніка первинного розщеплення базується переважно на одноплощадкових нуклеусах, як правило, на пірамідальних, із зняттям пластинок по усьому периметру. Знайдено торцеві нуклеуси й вторинні ядрища на відщеплах (для отримання мікропластинок). Однією з найчисленніших категорій знарядь з

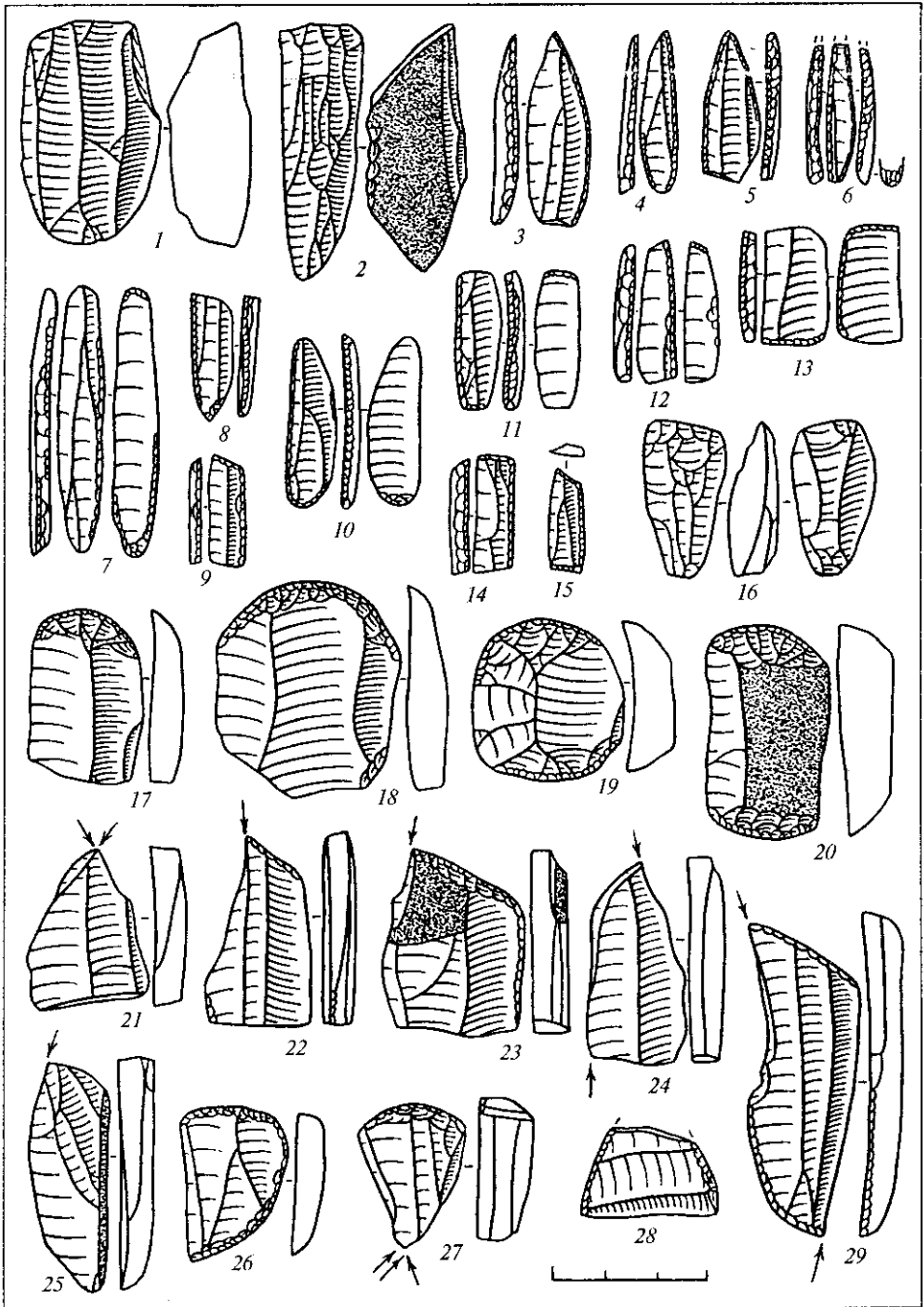

Рис. 2. Північноприазовська культура. Інвентар місцезнаходження Капустяна балка

вторинною обробкою є різці. Переважають бічні, трапляються й кутові, досить багато подвійних та потрійних різців. Показовою є численна група прямо- та косозрізаних пластинок. Серед скребоків переважають кінцеві на відщепках та пластинах з паралельними неретушованими краями. Виявлено й знаряддя з відретушованими краями, що розходяться до леза, короткі високі, подвійні скребки. Для численних пластинок та мікропластинок з притупленим краєм властиве пряме або косе відтінення одного або двох кінців — трикутники, прямокутники, іноді паралелограми. Вістря з притупленим краєм нечисленні. Серед них є граветодні та з вигнутою спинкою. Трапляються виразні долото- та стамескоподібні знаряддя.

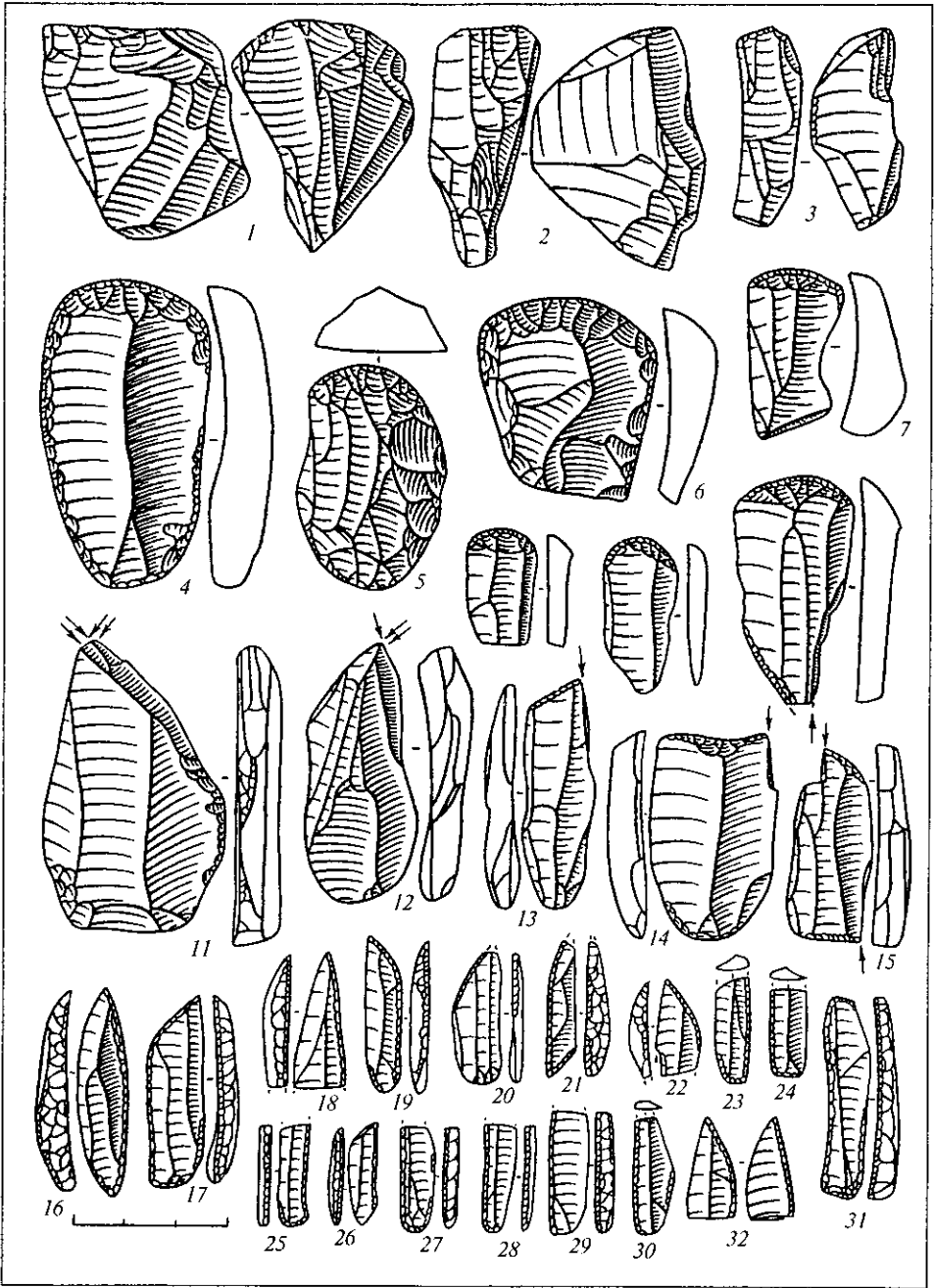

Рис. 3. Північноприазовська культура. Інвентар місцезнаходження Каштаєва балка

Представлена кам'янобалківська культура стоянками Кам'яна балка I, Кам'яна балка II, Кам'яна балка III, Третій мис (рис. 1). Кавказьке (точніше закавказьке) походження цієї культури переконливо довів її перший дослідник М.Д. Гвоздєв²⁴.

Порівняльний аналіз індустрій обох культур свідчить про дуже високу близькість між ними. Це дає змогу вважати кам'янобалківську культуру підосновою складення північноприазовської культури. Разом з тим відмінності в техніці розколювання та співвідношенні знарядь, деяка типологічна різниця не дозволяють включити пам'ятки північноприазовської культури безпосередньо до складу кам'янобалківської культури. Не зрозуміло поки що й співвідношення пам'яток, об'єднаних у північноприазовську культуру, і пам'яток Роголик V, VII, IX, які О.Ф. Горелік пов'язує з кам'янобалківською культурою, але зиставляє з пам'ятками Каштаєва балка та Федорівка

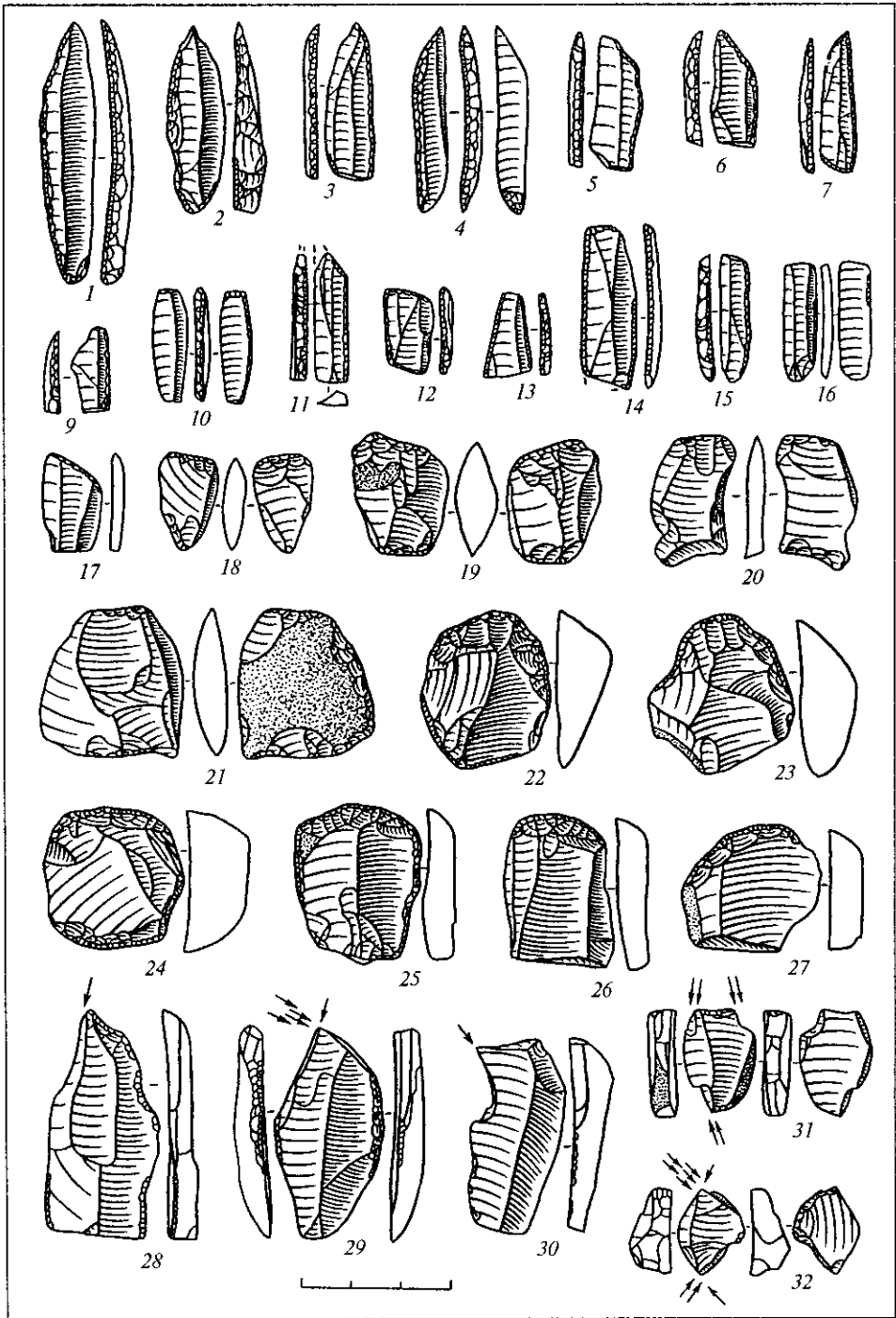

Рис. 4. Північноприазовська культура. Інвентар місцезнаходження Сомова балка

(верхній шар)²⁵. Адже матеріали рогалицьких стоянок не було опубліковано, і вони практично не відомі фахівцям.

Хронологія північноприазовської культури може бути визначена рамками датування кам'янобалківської культури, з одного боку, та пам'яток другого етапу північноприазовської культури, з іншого.

На підставі імеретинських аналогів кам'янобалківську культуру було віднесено М.Д. Гвоздовер до середньої пори пізнього палеоліту²⁶. Причому цей висновок підтримувався деякими російськими археологами аж до середини 1980-х років²⁷.

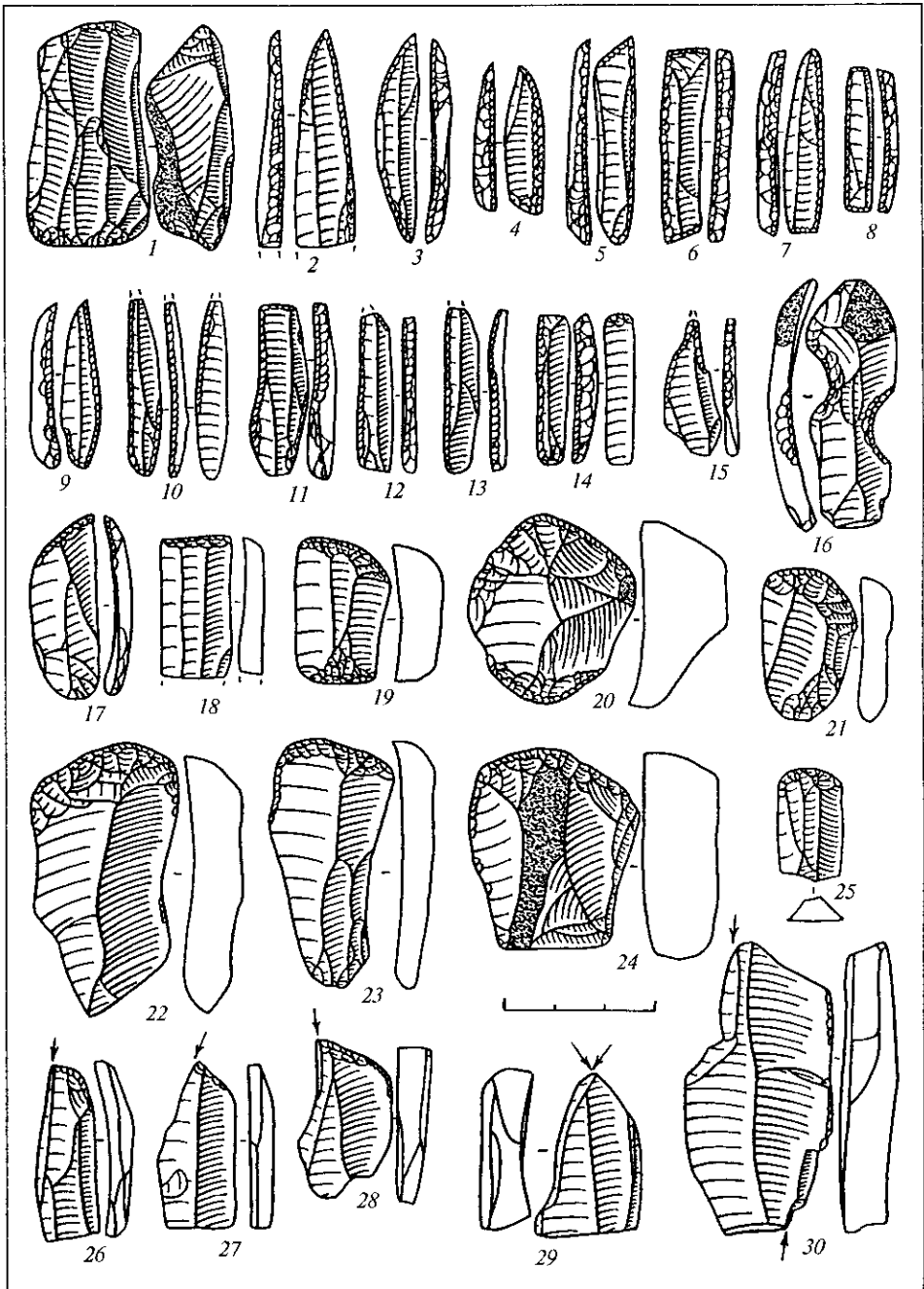

Рис. 5. Північноприазовська культура. Інвентар верхнього шару стоянки Федорівка

Нині на підставі нових даних датування пам'яток кам'янобалківської культури має бути переглянуто. Насамперед до цього змушує отримана серія ізотопних дат. Усі вони вміщуються у межах 10 900—15 750 років. Найчисленніші та вірогідні з них вкладаються в рамки 13,5—16,0 тис. років. Не заперечують цьому віку кам'янобалківської культури й геологічні та археологічні дані. Поступово зникають також хронологічні відхилення між кам'янобалківською та середнім етапом імеретинської культури. У цьому зв'язку є показовими наслідки перегляду шкали періодизації пізнього палеоліту Західного Кавказу, запропоновані Х.А. Амірхановим. Дослідник дійшов дуже цікавого висновку щодо імеретинської культури: «мікропластинки та пластинки з притупленим краєм, що вважаються показником своєрідності усього верхнього

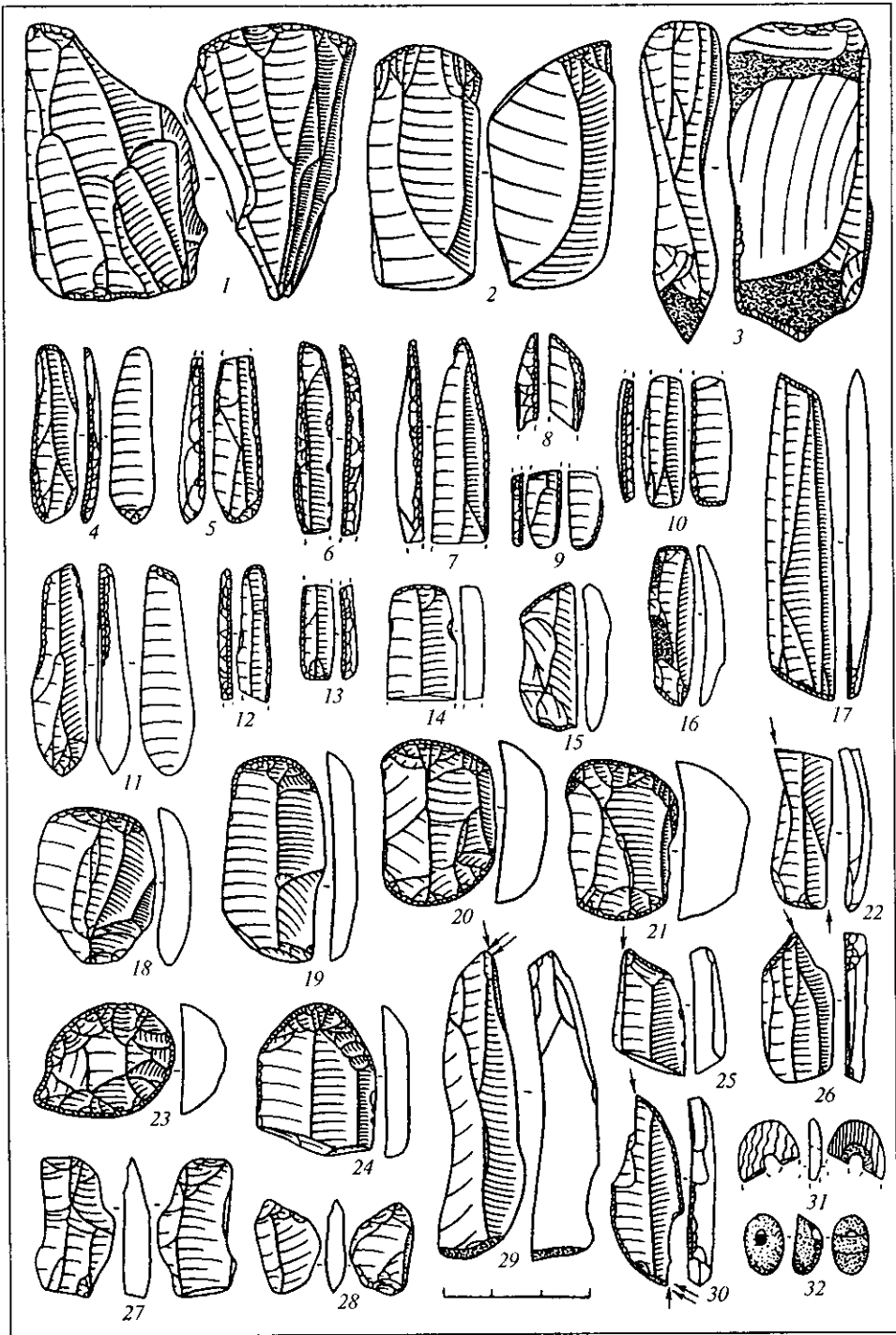

Рис. 6. Північноприазовська культура. Інвентар нижнього шару стоянки Солоне озеро IX

палеоліту Кавказу, в дійсності виникають тільки на початку максимуму похолодання (близько 20—18 тис. років тому). Значно пізніше, ніж це вважалося раніше, відбувається й геометризація знарядь»²⁸. Таким чином, Х.А. Амірханов передає пам'ятки, які раніше відносили до середньої пори пізнього палеоліту й вважали одночасними або такими, що передують кам'янобалківській культурі. Дослідник зазначає: «Вірогідно, до часу 17—16 тис. років тому належать широке розповсюдження техніки регушного утинання пластинок та поява взаємопов'язаного набору типів, що

містить пластинки з притупленим краєм, прямо- та косоретушні різці, знаряддя, що близькі до ножів типу шательперон, ножі типу ргані, граветоїдні вістря та прямокутники з лускатою підправкою кінців з боку черевця, горбаті вістря, видовжені асиметричні трикутники»²⁹. Аргументація Х.А. Амірханова здається автору переконливою. Це дає змогу погодитись з віднесенням до молодшого віку низки пам'яток імеретинської культури з розвинутим мікрокомплексом. Таким чином, омолодження кам'янобалківської культури на підставі ізотопного датування може підтверджувати висновки Х.А. Амірханова щодо періодизації та хронології імеретинської культури. І навпаки, завдяки висновкам дослідника стосовно імеретинської культури стають достовірнішими дані ізотопного датування кам'янобалківської культури.

О.О. Кротова відносила обидва шари Федорівки до кінця другого періоду своєї схеми, що закінчився 16 000 років тому. Це датування, без сумніву, перебільшує давність пам'ятки. Г.Ф. Загній за допомогою палеомагнітного методу визначив вік верхнього шару Федорівки у 13 000, а нижнього — у 15 000 років³⁰. Хоча розрив між шарами навряд чи досягав 2 тис. років, хронологічні рамки у 13—15 тис. років, запропоновані Г.Ф. Загнієм, виглядають істинними. Деяку інформацію для визначення верхньої хронологічної межі північноприазовської культури дає нижній шар Солоного озера ІХ. Наявність тут верхнього шару, що належить до палеоліту, та літологічний аналіз не дозволяють відносити нижній шар до самого кінця заключної пори пізнього палеоліту. Залягання стоянки нижнього шару в пляжі піску дає підстави датувати її часом одного з пльовіалів — найскоріше періодом бьоллінгу, за умови збереження культурного шару, або часом, що передував пльовіалу, за умови його перевідкладення. У такому випадку верхня межа північноприазовської культури може мати вік не молодше 12,5 тис. років.

Покажемо, хоч дещо й несподіваним, є також висновок щодо розвитку цього культурного явища на усьому відрізку існування — від найбільш ранньої пам'ятки кам'янобалківської культури (Кам'яна балка ІІ) й до найбільш пізньої пам'ятки північноприазовської культури (Солоне озеро ІХ, нижній шар) — у тому ж напрямку, що й імеретинської культури (тільки у дещо спрощеному варіанті). Складається враження, що північноприазовська культура розвивалась без будь-яких суттєвих зовнішніх впливів.

¹ Рудинський М.Я. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті // 1947. — № 1. — С. 7—22; Замятнин С.Н. Палеолит Западного Закавказья // Сб. Музея антропологии и этнографии. — Москва; Ленинград, 1957. — С. 431—499; Ефименко П.П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. — 1960. — № 4. — С. 14—25; Борисковский П.И. Палеолитическая стоянка под Одессой (раскопки 1959 г.) // КСИА АН СССР. — 1962. — № 86. — С. 28—35.

² Гвоздовер М.Д. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона // Вопр. антропологии. — 1964. — Вып. 27. — С. 82—101; Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис.... канд. истор. наук. — Ленинград, 1968. — 17 с.

³ Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. Археология СССР. — Москва: Наука, 1984. — Ч. 3, гл. I. — С. 161—271.

⁴ Оленковский Н.П. Культурно-историческая градация позднего палеолита Нижнеднепровского региона // Археол. альманах. — Донецк, 1994. — № 3. — С. 193—203; Його ж. Північноприазовська пізньопалеолітична культура // Регіональні і загальні в історії: тези доп. наук. конф. — Дніпропетровськ: Пороги, 1995. — С. 51—52.

⁵ Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — К.: Наук. думка, 1973. — 172 с.

⁶ Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — Киев: Наук. думка, 1986. — 224 с.

⁷ Там же. — С. 68—69.

⁸ Там же. — С. 62—64.

⁹ Михайлов Б.Д. Перше подове пізньопалеолітичне місцезнаходження в Північному Приазов'ї // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 47—52.

¹⁰ Там само. — С. 47.

¹¹ Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991. — 202 с.

¹² Оленковский М.П. Пам'ятки доби палеоліту. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. — Херсон, 1992. — Вип. 1. — 64 с.

¹³ Бодянский А.В. Верхнепалеолитическое поселение у балки Капустяной // Наук. праці істор. факультету. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 3—8.

¹⁴ *Нужный Д.Ю.* О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1986. — С. 26—36.

¹⁵ *Там же.* — С. 26.

¹⁶ *Болянский А.В.* Верхнепалеолитическое поселение.... — С. 7.

¹⁷ *Станко В.Н.* Разведки палеолита на Нижнем Днепре // Археологические исследования на Украине в 1986 году. — Киев: Наук. думка, 1971. — С. 105—107.

¹⁸ *Оленковский Н.П.* Поздний палеолит.... — С. 43—52.

¹⁹ *Оленковский Н.П.* Феномен *Pisces escailles* в позднем палеолите // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я. — Херсон, 1992. — С. 36—40.

²⁰ *Оленковский М.П.* Пам'ятки.... — С. 54.

²¹ *Оленковский Н.П.* Поздний палеолит.... — С. 64—66.

²² *Там же.* — С. 68—70.

²³ *Смирнов С.В.* Палеолит.... — С. 121—123.

²⁴ *Гвоздовер М.Д.* О культурной принадлежности.... — С. 82—101.

²⁵ *Горелік О.Ф.* Роголицько-пердільська група // Словник-довідник з археології. — К.: Наук. думка, 1996. — С. 232—234.

²⁶ *Гвоздовер М.Д.* Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // П.И. Борисковский, Н.Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. Археология СССР. Свод археологических источников. — Москва; Ленинград, 1964. — Вып. А1-5. — С. 37—41.

²⁷ *Рогачев А.Н., Аникович М.В.* Поздний палеолит.... — С. 161—271.

²⁸ *Амирханов Х.А.* К проблеме эволюции и периодизации верхнего палеолита Западного Кавказа // Рос. археология. — Москва, 1994. — № 4. — С. 9—23.

²⁹ *Там же.* — С. 19.

³⁰ *Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А.* Памятники.... — С. 62.

Одержано 25.11.96

Н.П. Оленковский

СЕВЕРОПРИАЗОВСКАЯ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА

Статья посвящена новой позднепалеолитической культуре юга Украины, выделенной автором. Многократное увеличение в последние два десятилетия количества открытых и исследованных раскопками памятников позднего палеолита в данном регионе позволяет провести культурно-историческую структуризацию. В выделенную культуру включены памятники Капустяна балка, Сомова балка, Федоровка (оба слоя), Каштаева балка, Солонэ озеро IX, Солонэ озеро IXa, Вельвальская балка, Лысая гора, Канцерка II. Сделан вывод о том, что культурную подоснову североприазовской культуры представляет каменнобалковская культура, локализованная в регионе Нижнего Дона. Аргументирован достаточно поздний возраст выделенной культуры в рамках заключительной поры позднего палеолита. Автор считает показательной близость пути развития индустрий каменнобалковской — североприазовской культур и имеретинской культуры Закавказья.

М.Р. Olenkovs'kyi

LATE PALAEO-LITHIC CULTURE OF THE NORTHERN AZOV SEA REGION

The article is devoted to a new Late Palaeolithic culture on the south of Ukraine separated by the author. The multiple increment of the quantity of sites of the Late Palaeolithic age, which are open and investigated by excavations in this region, allows us to carry out the cultural and historical structuration. The separated culture includes such sites as the gullies of Kapustyana and Somova, Fedorivka (both layers), the Kashtaeva gully, the Solone IX lake, the Solone IXa lake, the Velyvalska gully, the Lysaya mount, and Kantserka II. The unambiguous conclusion is drawn about such a fact that the cultural underlying base of the culture of the Northern Azov Sea region is the culture of the Kam'yana gully, which is localized in the Lower Don river region. The sufficiently late age of the separated culture within the final stage of the Late Palaeolithic age is argued. The author considers the closeness of the ways of development of industries in the cultures of the Kam'yana gully and the Northern Azov Sea region and Imeretian culture of the Transcaucasian region as significant.